

Spinoza, ο Απόστολος του Ανθρωπισμού και της Ελευθερίας

1. Σπινόζα: “*Judeus et atheista*”

Στη βιβλιοθήκη Rosenthaliana του Amsterdam, υπάρχει ένα πορτραίτο του Σπινόζα, καμωμένο από ανώνυμο καλλιτέχνη, του 1702, ήτοι 25 χρόνια μετά το θάνατο του φιλόσοφου. Αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι η επιγραφή στο κάτω μέρος του πορτραίτου: “*Benedictus de Spinoza, Judeus et atheista*”, ήτοι, Βενέδικτος ντε Σπινόζα, Ιουδαίος και άθεος”. Αυτή η επιγραφή τα λέει όλα: επισημαίνει το πνεύμα μιας ρηξικέλευθης εποχής, αλλά και τις αντιφατικές ιδέες και φοβερές προκαταλήψεις της. Ο Σπινόζα γεννήθηκε στις 24 Νοεμβρίου του 1632. Πριν ακριβώς τριανταδύο χρόνια, ο ιταλός φιλόσοφος Giordano Bruno, στα 1600, στο Campo dei fiori (στην “Πεδιάδα των λουλουδιών”) της Ρώμης, άφηγε την τελευταία του πνοή, πάνω στην πυρά της Ιερής Εξέτασης, καταδικασμένος να καεί ζωντανός ως αιρετικός, ως πανθειστής, και ως πολέμιος του εκκλησιαστικού κατεστημένου. Ένα χρόνο μετά τη γέννηση του Σπινόζα, το 1663 ο Γαλιλαίος, φυσικός, μαθηματικός και φιλόσοφος, καταδικάστηκε σε ισόβεια κάθειρξη, γιατί υποστήριζε το ηλιοκεντρικό σύστημα. Γλύτωσε τη ζωή του, γιατί αποκήρυξε αντηρωϊκά τις ιδέες του¹, γιατί είχε ισχυρούς φίλους, και γιατί έδωσε εγγυήσεις η κόρη του, ηγουμένησα σε μοναστήρι, που του παραστάθηκε με σθένος. Ο Σπινόζα, από τα εφηβικά του χρόνια, έκανε βαθειές σπουδές - ταλμουθικές και βιβλικές - κάτω από την άγρυπνη φροντίδα των Ιουδαίων θεολόγων καθηγητών Μανεσή Μπεν Ισδραέλ και Σαούλ Μοντείρα, της Ισραϊλινής κοινότητας του Άμστερνταμ, που τον προόριζε να γίνει ραββίνος. Ύστερα όμως από λίγο καιρό, ο ταλαντούχος και βαθυστόχαστος μαθητής, δεν τα πήγαινε καλά, μήτε με τους δασκάλους του, μήτε με την ισραϊλινή κοινότητα, που έντρομη διαπίστωνε χρόνο με το χρόνο, ότι ο σοφός τρόφιμός της, ο μελλοντικός ραββίνος του

Ο Γιώργος Διζικιρίκης γεννήθηκε στη Γένοβα και σπούδασε στη Ρώμη: Φιλοσοφία-αισθητική και καλές τέχνες. Είναι συγγραφέας έργων αισθητικής και φιλοσοφίας. Εργάζεται ως σκηνοθέτης του κινηματογράφου.

Ιεχωβά, είχε επικίνδυνες ιδεολογικές ροπές προς την ανεξιθρησκεία και την ελευθερία της σκέψης, και επιπλέον είχε στενές σχέσεις με φιλελεύθερους κύκλους Προτεσταντών και Ιουδαίων, των “tertulias” (ένωση των φίλων). Η πνευματικότητα του Σπινόζα ωριμάζει και αναπτύσσεται σε μια διαφορούμενη κοινωνία στην εποχή όπου η Ολλανδία, ύστερα από πολλούς εθνικούς και κοινωνικούς αγώνες, κατορθώνει ν’ απαλλαγεί από την ισπανική μοναρχική φεουδαρχική εξουσία, για να γίνει μια νέα προχωρημένη αστική κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Μετά την Ειρήνη της Βεσφαλίας (1648), η Ολλανδία γίνεται η μεγαλύτερη αποικιακή και εμπορική δύναμη της Ευρώπης. Η αλιεία της, οι βιοτεχνίες της τα πρώτα εργοστάσια, είναι γνωστά και μοναδικά σ’ όλο τον κόσμο. Τα 16.000 καράβια των Ολλανδών (τον καιρό όπου η Αγγλία έχει μόνο 1.000), οργώνουν όλες τις θάλασσες σ’ όλα τα μέρη, και οι ολλανδικές αποικίες περιλαμβάνουν την Ιάβα, την Κεϋλάνη, τις Δυτικές Ινδίες, με κέρδη μυθώδη. Στο δουλεμπόριο, πρώτοι διδάξαντες αναδεικνύονται οι Ολλανδοί. Μαζί με προοδευτικούς θεσμούς, τα γράμματα και τις τέχνες, ανθεί με μεγάλη επιτυχία η πρωτογενής συσσώρευση πλούτου από τη συστηματική ληστεία των αποικιών και από την ανελέητη εκμετάλλευση των φτωχών τάξεων της Ολλανδίας. Πολύ γρήγορα ο Σπινόζα έρχεται σε αντίθεση, τόσο προς την εξουσιαστική και δογματική ιδεολογία της ισραήλινής κοινότητας, αλλά και προς τις εμποροπνευματικές υποκοριτικές δολιχοδρομήσεις της καλβινικής εκκλησίας, όσο και προς την εξουσιαστική ιδεολογία του Ολλανδικού κατεστημένου. Το 1656 γίνεται απόπειρα δολοφονίας εναντίον του από φανατικό Ιουδαίο. Την ίδια χρονιά εισάγεται σε δίκη από την ισραήλινη κοινότητα. Κηρύσσεται αποσυνάγωγος και αφορίζεται. Δεν είναι ερημίτης, όπως είπαν. Τον αναγκάζουν να γίνει ερημίτης, να φύγει από το ‘Αμστερνταμ και να καταφύγει στο Rijnsburg, ένα χωριό, όπου ζει πολύ φτωχικά, κερδίζοντας τη ζωή του, παραδίνοντας μαθήματα, και λειαίνοντας φακούς, όπου για την τελειότητα αυτής της εργασίας, είχε μεγάλη εκτίμηση στην Ευρώπη. Τις νύχτες, μετά τη δουλειά του, μελετά διαρκώς και γράφει. Η υγεία του είναι κλονισμένη κάθε τόσο άρρωστος, ενώ η πολεμική και οι συκοφαντίες συνεχίζονται.

Το 1663 ο Σπινόζα δημοσιεύει το βιβλίο του Principia philosophiae cartesianae, και το 1670, ανώνυμα, το Tractatus, Théologico - Politicus. Του προτείνουν καθηγητική έδρα το 1673 στην Ακαδημία της Αϊδελβέργης, που την αρνιέται για να μη χάσει την ανεξαρτησία του. Οι φίλοι και οι οπαδοί του διστάζουν να εμφανίζονται δημοσία, γιατί οι εχθροί προσιλάκιζαν τους μαθητές και τους οπαδούς του, αλλά και τον ίδιο. Στις 21 Φεβρουαρίου του 1677, ύστερα από αρρώστεια, πεθαίνει μονάχος στην κάμαρά του, σε ηλικία 45 ετών. Χάρη σε κάποιο ανώνυμο θαυμαστή του, τυπώνονται μετά θάνατον τα άπαντά του, με τίτλο: B de S. Opéra Posthuma.

2. Ο σπινόζικός πανθεισμός. Η έννοια της *natura naturans* και *natura naturata*

Ο Σπινόζα εισάγει μια πανθειστική αντίληψη του θείου (ο όρος “πανθεισμός” δεν ανήκει στο Σπινόζα, αλλά στους επίγονους), γεωμετρικής και αυστη-

ρης ορθολογιστικής υφής. Θεωρούσε δηλαδή το Θεό ως ενότητα με τον κόσμο - με τη φύση-, ως άπειρη ουσία "...hoc est id, cujus conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat"² [είναι αυτό του οποίου η έννοια δεν έχει ανάγκη της εννοίας ετέρου πράγματος για να σχηματισθεί]. Με άλλα λόγια: ο Θεός δεν έχει άλλη αιτία από τον εαυτό του, είναι "ανταίτιος". Η έννοια του Θεού στο Σπινόζα υπήρξε πάντα πέτρα σκανδάλου, κάθε φορά που παρουσιάζεται μια καινούργια εποχή στην εξέλιξη της κοινωνίας, της επιστήμης, της φιλοσοφίας, όλες καταστάσεις που δημιουργούν ουσιαστικά προβλήματα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο πανθεισμός του Σπινόζα δεν αποτελεί μίαν άμεση και απλοϊκή ταύτιση του Θεού με κάθε πράγμα στον κόσμο. Ο Θεός διακρίνεται πάντα από τα πράγματα. Θέλοντας να καταστήσει περισσότερο κατανοητή αυτήν την διαφορά, ο Σπινόζα καταφεύγει στη γνωστή διάκριση των σχολαστικών, ανάμεσα στη *natura naturans* (ήτοι στο Θεό ως δημιουργό και αρχή όλων των πραγμάτων) και στη *natura naturata* (ήτοι σύνολο των δημιουργημένων όντων που σημαίνει ενότητα της ουσίας και των τρόπων της). Με άλλα λόγια ο Θεός, κατά Σπινόζα, δένεται, συγχωνεύεται κατά κάποιο τρόπο με τη φύση (χωρίς να ταυτίζεται μ' αυτή) και καθίσταται συνώνυμος με τους παγκόσμιους νόμους. Οι απόψεις αυτές οπωσδήποτε προκάλεσαν πολλές αντιθέσεις με τους εμπειριστές που κατηγορούσαν το Σπινόζα για θεολογικές προκαταλήψεις. Λίγοι είναι εκείνοι που αντιλήφθηκαν ότι πίσω από τα θεολογικά σπινόζικα σχήματα υποκρύπτονταν η αντιδογματική και απελευθερωτική στάση του και η ουμανιστική του προσήλωση.

3. "Ο Θεός-πρόσωπο" (Θεολόγοι) και "Ο Θεός-ουσία" (Σπινόζα).

Η διδασκαλία του Σπινόζα εστιάζεται στην άποψη - κοινή στα προοδευτικά πνεύματα του 17ου αιώνα - ότι η γνώση έχει στόχο να κατακτήσει τον άνθρωπο κυρίαρχο της φύσης και ταυτόχρονα να συμβάλλει στην αυτοανάπτυξή του. Η ανθρωπιστική συλλογιστική του αποσκοπεί εις το να επιλύσει το πρόβλημα της ανθρώπινης ελευθερίας στα πλαίσια ενός αυστηρού ντετερμινισμού. Ο άνθρωπος, με τα πάθη του και τις κακίες του, είναι λύκος απέναντι στον συνάνθρωπό τους³. Αλλά ο άνθρωπος είναι επίσης προικισμένος και με λογικό. Γι' αυτό και μπορεί νάναι πολύτιμος για τους άλλους και αληθινός φίλος, ένας Θεός⁴. Και ακόμη, ο άνθρωπος θα βρεί τον προορισμό του μέσα στην κοινωνία και όχι έξω απ' αυτή⁵. Ο Έγγκελς είχε σωστά επισημάνει ότι όχι μόνο οι πίο πολλοί από τους σύγχρονους του Σπινόζα, αλλά και οι μετέπειτα σχολιαστές - ακόμη και στις μέρες μας - έδειξαν την αδυναμία τους να συλλάβουν την κρυπτική έννοια της θεολογικής θεωρίας του Σπινόζα που στην ουσία αντικαθρέφτιζε τις αντιθεολογικές θέσεις της μεταφυσικής του. Ακριβώς η μεταφυσική του, ενώ πράγματι την διαπερνά μια έντονη θρησκευτική πνοή, έρχεται εντούτοις σε μια ριζική αντίθεση προς την επίσημη και εξουσιαστική Θεολογία του καιρού του που συλλαμβάνει αυτή η τελευταία την έννοια του Θεού ως "Θεό-πρόσωπο" (όπως δίδασκαν όλοι οι θειστές φιλόσοφοι και θεολόγοι), ενώ, αντίθετα, ο Θεός του Σπινόζα είναι Θεός-Ουσία, ήτοι ταύτιση με τη φύση. Όλοι οι θεολόγοι -

εβραίοι και χριστιανοί - δεν συγχώρησαν ποτέ αυτή την σπινοζική αντίληψη του Θεού ως ουσίας, και την καταδικάσανε ομόφωνα, θεωρώντας όλο το έργο του Ολλανδού φιλοσόφου ως τυπικό φανέρωμα υψίστης ασέβειας και αθεΐας.

4. Η σπινοζική γνωσιολογία.

“Οι ιδέες - γράφει ο Σπινόζα - δεν είναι σαν τις βουβές ζωγραφιές ενός πίνακα”⁶. Αυτό σημαίνει ότι η σκέψη μας δεν είναι κάτι το παθητικό, αλλά μια πράξη ενεργητική, μια πηγή αυτόνομη. Στην “Πραγματεία για τη Διόρθωση του Νου” (Tractatus de Intellectus Emendatione), ο Σπινόζα διαπιστώνει μια γνώση εμπειρική, παθητική -και γι’ αυτό λαθεμένη - που την ονομάζει “αόριστη εμπειρία”. Με άλλα λόγια: γνώση μη ακριβής, ακατάλληλη για μια αληθινή μορφή γνώσης. Υπάρχει επίσης και μια άλλη γνώση, ορθολογική ανώτερη από την πρώτη, που συνδέει τις ιδέες. Τέλος, υπάρχει μια γνώση - τρίτου είδους - αυστηρή στη διαδικασία της, ανώτερη από όλες, ταυτόχρονα ενορατική και ορθολογική που ποτέ δεν εγκαταλείπει την ενύπαρκτη και ενδόμυχη τάξη του λόγου. Είναι αυτή η γνώση του τρίτου είδους που - σύμφωνα με αξιολογούς σχολιαστές - προκαλεί την amor dei intellectualis, την διανοητική αγάπη στο Θεό. Η σπινοζική φιλοσοφία από την αρχή έως το τέλος της, είναι μια διάταξη αυστηρώς ορθολογική. Η μαθηματική μέθοδος είναι η μοναδική παραγωγική (deductive), με μορφή μαθηματική (more geometrico). Η γνώση, δηλαδή η ιδέα, είναι στην ουσία “γνώση της γνώσης”⁷. Η δύναμη της αλήθειας βρίσκεται ολόκληρη μέσα στη δομή της ιδέας-γνώσης, ως αυτοσυνείδησης, χωρίς να έχει ανάγκη από κανένα εξωτερικό σημάδι. Είναι με άλλα λόγια, μια γνώση που απορρέει, εσωτερικά, μέσα από τη σκέψη.

5. Η γνώση μέσα από τη σκέψη

Θέλω να δώσω μερικές ακόμη επισημάνσεις από τη συλλογιστική του Ολλανδού σοφού. Ο Σπινόζα θέτει τη διανοητική γνώση, θεμελιωμένη στο πνεύμα, πάνω από κάθε άλλη γνώση που στηρίζεται στις αισθήσεις, υποβιβάζοντας έτσι το ρόλο της εμπειρίας. Είναι ανάγκη να προσέξουμε αυτήν την ροπή στο Σπινόζα, που δικαιώνει σχετικά μόνο, αυτούς που τον θέλουν συνεπή υλιστή. Ήταν βέβαια “πανθειστής”, έδινε επίσης σημασία στον εμπειρικό κόσμο, αλλά η γνωσιολογία του και η εν γένει συλλογιστική του -όπως θα δούμε - ήταν καθαρά ιδεαλιστική.

Η επίδραση της σκέψης του Καρτέσιου είναι παρούσα στη φιλοσοφία του Σπινόζα, αφού δίνει πρωταρχική σημασία στην ορθολογική γνώση και αποβλέπει στην απελευθέρωση από τη “χειμάρα των αισθήσεων”.

Ο Σπινόζα, σε όλο του το έργο αναδεικνύεται - όπως είδαμε - ένας συνεπής ορθολογιστής: μέσα από την συλλογιστική του, αναφαίνεται η χαρά που προκύπτει από μια υπαρκτή δομή που, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η γνώση της συμφωνίας του πνεύματος με την ολότητα της φύσης⁸. Μέσα σ’ αυτήν την διαδικασία της χαράς - σύμφωνα με πολλούς ειδικούς μελετητές - προκύπτει η ανθρωπινή ελευθερία με το τρίπτυχο: κατανόηση, ελευθερία, συμφωνία με το Θεό, δηλα-

δή με τη Φύση. (Deus sive Natura, βιβλίο IV της Ηθικής). Στην Ηθική του, ο Σπινόζα ξεκινά από την απόλυτη αλήθεια, δηλαδή από το Θεό, για να αποκαλύψει με γεωμετρική μέθοδο όλες τις επιμέρους αλήθειες. Απο μια πλευρά, ο μαθηματικός συμπερασμός, εκφράζει για τον Σπινόζα τον πιο υψηλό ορθολογισμό. Από την άλλη, το πραγματικό είναι γι' αυτόν ορθολογικό στην ουσία. Ο μοναδικός λοιπόν τρόπος για να εκθέσουμε χωρίς σφάλμα τη διαδικασία του πραγματικού, είναι αυτός της προσαρμογής της μορφής της σκέψης μας στην τέλεια ορθολογικότητα του πραγματικού. Αυτό σημαίνει ότι για τον Σπινόζα η μοναδική ενδόμυχα σωστή μορφή της φιλοσοφίας, πρέπει νάναι η μαθηματική μορφή (ήτοι η γνώση μέσα από τη σκέψη).

Οι διάφοροι μελετητές και κριτικοί του Σπινόζα επεσήμαναν πολλές αντινομίες και τάσεις μυστικιστικές. Χωρίς άλλο αυτές υπάρχουν. Αλλά το αξιοσημείωτο στη φιλοσοφία του Σπινόζα είναι η εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη νοημοσύνη να συλλάβει ορθολογικά τη γεωμετρική υφή του κόσμου, αντίληψη που την κληρονόμησε από τους διανοητές της αναγέννησης και, πιο μακρυνά ακόμη, από τον ορθολογισμό της κλασσικής Ελλάδας του 5ου και 4ου αιώνα. Αυτό εξάλλου ήταν που ενόχλησε τόσο πολύ τους θεολόγους.

Ο Μάρξ εύστοχα επεσήμανε το κύρος του μεγάλου αυτού φιλόσοφου και τη σημασία του ως απόστολου του ουμανισμού και της ελευθερίας. Ταυτόχρονα παρατηρούσε ότι ο στοχαστής αυτός του 17ου αιώνα, τόσο στη διάρκεια της σύντομης ζωής του, όσο και μετά το θάνατό του, δέχτηκε δύο ειδών απαράδεκτες τοποθετήσεις: μια στάση εντελώς εχθρική από αντίπαλους που άγγιζαν, ενάντια του, τα όρια της υστερίας, και μια στάση από θερμούς υποστηρικτές του, που τον θαύμαζαν, το ίδιο άκριτα, χωρίς καμιά αντικειμενική ανάλυση των αρχών του και των αντιφάσεών του. Εντούτοις οι συζητήσεις, οι αντιθέσεις αυτές, και οι διαπληκτισμοί -κατά τον Μάρξ και Ένγκελς- συνέβαλαν στην πολεμική ενάντια στις θεολογικές προκαταλήψεις⁹.

6. Σπινόζα: "*Verum index sui et falsi*"

Ο Σπινόζα - όπως είδαμε - ξεκινάει από μια *θεωρητική εργασία* που βρίσκεται πλησίον, εσωτερικά και ολοκληρωτικά, μέσα στη διαδικασία της σκέψης και εκφράζεται με την περίφημη πρότασή του: *verum index sui et falsi*¹⁰. (Το αληθινό είναι δείκτης του εαυτού του και του ψεύτικου). Το αληθινό, σύμφωνα με το Σπινόζα, εντοπίζεται σε "κάθε ιδέα που είναι μέσα μας απόλυτη, δηλαδή αυτοτελής και τέλεια" (Θεώρημα 34). 'Όταν ο στοχασμός μας για τα όντα είναι ορθός, τότε οι παραστάσεις που έχουμε μέσα μας, συμπίπτουν με τα φαινόμενα και τα γεγονότα που βρίσκονται έξω από μας. Κατά Σπινόζα η γνώση αρχίζει από τις παραστάσεις που έχουμε μέσα μας, ήτοι από τη σκέψη μας, ερήμην της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Εδώ τίθεται από τον Σπινόζα, ένα από τα πιο μεγάλα ερωτήματα της φιλοσοφίας - και της σύγχρονης επιστημολογίας - που κρατά ως τις μέρες μας: από που ξεκινά η γνώση μας; Η σπινόζικη γνωσιολογία, εκτός από την προβλη-

ματική της είχε και μια άλλη σημασία, διαφορετική από τις σύγχρονες απόψεις της ίδιας ροπής. Η συλλογιστική του Σπινόζα έχει την έννοια ότι μια ιδέα που τη θέσαμε στη βάση του αυστηρού στοχασμού, είναι θεϊκή και αληθινή και δεν μπορεί καμιά άλλη ιδέα να μας επιβληθεί άκριτα, είτε ως ασυλόγηστη πίστη, είτε ως μια γνώση εξωτερική, που θάθελαν άλλοι να μας επιβάλλουν. Ο ορθολογικός ιδεαλισμός του “*verum index sui et falsi*” είναι για τον Σπινόζα το κοφτερό σπαθί με το οποίο διαφεντεύει τον ντετερμινισμό και μαζί τον ουμανισμό και πολεμάει τη μισαλλοδοξία, τη δεισιδαιμονία, τον αποανθρωπισμό, την άκριτη πίστη, τη δογματική θεολογία, τον πολιτικό αυταρχισμό.

7. Μαθηματικά και “*άυλες σχέσεις*”.

Είναι επιγραμματική η σπινόζικη γνωσιολογία: “*Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum*” (τάξη και ακολουθία ιδεών ισούται προς την τάξη και την ακολουθία των πραγμάτων). Που σημαίνει: όταν ο [εσωτερικός] στοχασμός για τα όντα τελείται ορθώς, η ακολουθία των παραστάσεων μέσα μας συμπίπτει προς την ακολουθία των φαινομένων και γεγονότων έξω από μας. Έχει βέβαια αρχαιότατη καταγωγή η πιο πάνω γνωσιολογία, καθαρά ιδεαλιστική, πλατωνικής μνήμης. Τα μαθηματικά, κατά Σπινόζα, είναι η διαδικασία της σκέψης που ξεκινά από ορισμούς και αξιώματα, από τα οποία, με συνεχείς αποδείξεις, παράγει τα θεωρήματα της φιλοσοφίας του. Οι αιώνιες αλήθειες (ή έμφυτες ιδέες) είναι έννοιες που υπάρχουν στην ψυχή μας πέρα από κάθε εμπειρία. Η αντίληψη αυτή έχει ένα προηγούμενο: είναι η πεποίθηση του Καρτέσιου ότι τα μαθηματικά αποτελούν “*άυλες σχέσεις ανάμεσα σε νοούμενα*”. Αυτήν την αντίληψη την εστερνίζουν και οι πιο πολλοί σύγχρονοι μαθηματικοί: τα μαθηματικά γι’ αυτούς από τη φύση τους είναι μια νοητική περιοχή αφηρημένη. Σύμφωνα με τον μαθηματικό H. Henkel, “*αδύνατο για έναν μαθηματικό είναι μόνο αυτό που λογικά είναι αδύνατο*”¹¹. Το θέμα βέβαια από πολλές πλευρές είναι αμφιλεγόμενο ανάμεσα στους ριδικούς. Ο Καρτέσιος είναι από τους πρώτους που υποστήριξε μια μαθηματικοποίηση των πάντων όπου το επιστητό σε τελευταία ανάλυση διέπεται μόνο από αυτοδύναμες *άυλες σχέσεις*.

Ο Τζιάν Μπατίστα Βίκο, ο Ιταλός φιλόσοφος του Διαφωτισμού, αντιτάχθηκε σθεναρά σ’ αυτήν την παν-μαθηματική διατύπωση. Υποστήριξε ότι οι επιστήμες - ακόμη και η πιο αφηρημένη απ’ όλες: τα μαθηματικά - δε μελετούν μόνο τις *άυλες “σχέσεις”*, αλλά και τις *υλικές οντότητες που είναι φορείς αυτών των σχέσεων* (Γεωμετρία). Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι ο Καρτέσιος - που δεν ήταν βέβαια ζηλωτής του εμπειρικού - δείχνει περιφρόνηση για τους φιλόσοφους εκείνους “*που αφήνοντας κατά μέρος τις εμπειρίες, παρουσιάζουν την αλήθεια να γεννιέται μέσα από τον εγκέφαλό τους, σαν την Αθηνά μέσα από το κεφάλι του Δία*”¹².

Αλλά η συζήτηση για τη σχέση της σκέψης με τα πράγματα, εξακολουθεί και στις μέρες μας. Γράφει ένας μεγάλος σύγχρονος βιολόγος, ο Πιέρ-Πωλ Γκρασσέ: “*Να γυρεύουμε την εξήγηση των πάντων με μόνη τη δύναμη του λογι-*

κού χωρίς να επικαλούμαστε τα γεγονότα και την επιστημονική μέθοδο, είναι μια προσπάθεια αλαζονική και μάταιη, στην οποία εξακολουθούν να επιδίδονται αρκετοί φιλόσοφοι και όχι από τους πιο παρακατιανούς. Θορυβούν απλώς και φλυαρούν - γιατί δεν είναι δυνατό να υπάρξει φιλοσοφία τελείως ξεκομμένη από την επιστήμη, δηλαδή από την πραγματικότητα”¹³.

Αλλά και στην περιοχή της σύγχρονης γλωσσολογίας, ο Μαρτινέ, γράφει: “...πέρα από τις σχέσεις, υπάρχουν φυσικές πραγματικότητες τις οποίες δεν μπορούμε ν’ αφαιρέσουμε. Τα πράγματα έδειξαν στη γλωσσολογία, πως όταν κάποιος αφαιρούν αυτές τις φυσικές πραγματικότητες, λένε ανοησίες”¹⁴.

Όλα τα πιο πάνω δείχνουν ότι οι κατηγορίες της επιστημολογίας, όπως: εμπειρία, αιτιοκρατία, ουμανισμός, κ.ά, αποτελούν επείγοντα προβλήματα πολύ σημαντικά και είναι μεγάλο λάθος να χαρακτηρίζονται ως “αστικά ιδεολογήματα”. Και τα προβλήματα αυτά ανευρίσκονται στη σκέψη του Σπινόζα.

8. “Το σπινοζικό παράδοξο”

Αυτό που έχει ύπατη σημασία στις κρίσιμες μέρες μας για την υπεράσπιση του ουμανισμού, είναι ασφαλώς το πρόβλημα της αναγκαιότητας και της ελευθερίας, όπως το έθεσε ως δίλημμα η σπινοζική διδασκαλία. Σ’ όλη του τη ζωή ο μεγάλος αυτός στοχαστής είχε σα βασικό στόχο του την υπεράσπιση της ανθρώπινης ελευθερίας. Οι απόψεις του επέδρασαν αποφασιστικά στους μεγάλους κατοπινούς στοχαστές, στο Schelling, στο Hegel, στους Γάλλους Διαφωτιστές, στο Marx. Το μεγάλο του πρόβλημα και η βασική σκέψη του, ήταν ο ντετερμινισμός και ο ουμανισμός, και η μεγάλη του προσπάθεια να επιλύσει το δίλημμα της αναγκαιότητας των νόμων της φύσης και της ελευθερίας του ανθρώπου. Φυσικά το θέμα παραμένει προβληματικό ως τις μέρες μας.

Αυτό που ονομάστηκε το “παράδοξο του Σπινόζα” - βασική έννοια της Φιλοσοφίας του - είναι η αντίληψή του, ότι η πραγματικότητα διέπεται από έναν αυστηρό - άτεγκτο θα λέγαμε - ντετερμινισμό¹⁵ από τον οποίο απουσιάζει κάθε μορφή ελευθερίας. Το θέμα έθεσε σε οδυνηρό προβληματισμό τον Σπινόζα, που από τη μια ήθελε να περιορώσει την ανθρώπινη ελευθερία, και από την άλλη να διαφυλάξει κατά τον αυτό τρόπο, τον αυστηρό θεϊκό ντετερμινισμό που διέπει τον κόσμο. Όλοι οι εχθροί του Σπινόζα τον κατηγορούσαν ότι δεν μπορούσε να λύσει το δίλημμα, και ότι σε τελευταία ανάλυση θυσίαζε την ιερή αρχή της ανθρώπινης ελευθερίας. Ο ίδιος, με αφοπλιστική ταπεινοφροσύνη και ειλικρίνεια, παραδέχτηκε την αποτυχία του. Δεν παραιτήθηκε όμως, ούτε έπαψε να μπαίνει σε καινούργιες δοκιμασίες ενός προβλήματος που προφανώς δεν χωρούσε στα πλαίσια μιας κλασικής παραδεγμένης λογικής του 17ου αιώνα. Αυτή ήταν προφανώς και η αιτία της αποτυχίας του. Γράφει ο Σπινόζα: “...νιώθουμε καθαρά ότι είμαστε ελεύθεροι στις πράξεις μας και στοχαζόμαστε σε πολλά πράγματα αποκλειστικά γιατί εμείς το θέλουμε... Αλλά με ποιό τρόπο η ανθρώπινη βούληση εξακολουθεί να δημιουργείται από το Θεό σε κάθε στιγμή, ενώ παραμένει πάντοτε ελεύθερη, αυτό είναι κάτι που το αγνοούμε”¹⁶. Οι δυσκολίες που συνα-

ντούσε ο Σπινόζα προέκυπταν από τις δυσκολίες και τα αδιέξοδα μιας μεταφυσικής αντίληψης του ντετερμινισμού, που δεν μπορούσε να συνδυάσει αυτές τις αντίθετες καταστάσεις, που εντούτοις προσπαθούσε να ενώσει: τον αυστηρό θεικό ντετερμινισμό και την έννοια της ανθρώπινης ελευθερίας. Η λογική του εξακολουθεί να είναι αριστοτελική.

9. Ο ντετερμινισμός

Ο Σπινόζα ξεκινούσε από την Καρτεσιανή άποψη ότι ο Θεός έχει δύο ιδιότητες: τη νόηση και την έκταση, με τις μεταλλαγές ότι κάθε τι που βλέπουμε και αισθανόμαστε ανήκει σ' αυτές τις θεικές ιδιότητες. Η ψυχή του ανθρώπου ανήκει σ' αυτές τις ιδιότητες του Θεού κατ' αυτόν τον δοσμένο τρόπο και κατ' απαίτηση της θεικής φύσης. Έτσι μ' αυτόν τον ντετερμινιστικό συλλογισμό επιβεβαιώνει ο Σπινόζα την αναγκαιότητα, ως κανονική και υποχρεωτική ανάπτυξη του ίδιου του Θεού. Αλλά όπως είδαμε (στην Opera quae supersunt omnis) ο άνθρωπος νιώθει ότι στις πράξεις του είναι ελεύθερος και ότι "στοχαζόμαστε αποκλειστικά για πολλά πράγματα γιατί εμείς το θέλουμε..." Η ύπαρξη και η ελευθερία της βούλησης - κατά Σπινόζα - είναι κάτι για τα οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί ν' αμφιβάλει. Αυτές οι προτάσεις του Σπινόζα είχαν το μέγα πάθος για την ελευθερία, αλλά, ωστόσο, και ο ίδιος αισθανόταν την αμφίβολη πειστικότητα των συλλογισμών του. Ο Hegel εκτιμά τον ντετερμινισμό του Σπινόζα, εμπνέεται ταυτόχρονα από τον Μπείκον - "άρχει κανείς στη φύση υποτασσόμενος σ' αυτή" - και πλησιάζει περισσότερο το ζήτημα με μια νέα λογική, τη διαλεκτική του. Γι' αυτόν η ελευθερία είναι "εγνωσμένη αναγκαιότητα", που σημαίνει ότι ο χεγκελιανικός ντετερμινισμός δεν ξεκινάει από το Θεό - όπως στο Σπινόζα - αλλά από το απόλυτο πνεύμα που μετατρέπεται σε πραγματικότητα. Αυτή η μετατροπή της ιδέας σε πραγματικότητα, ήταν κάτι που σαγήνευσε τον Μαρξ, διότι διαπίστωνε εδώ ότι ο μέγας ιδεαλιστής της διαλεκτικής, δεν περιφρόνησε ποτέ την πραγματικότητα - όπως έκαναν οι άλλοι ιδεαλιστές.

Ο Μάρξ παραδέχεται τον ντετερμινισμό ως φαινόμενο φυσικό και κοινωνικό που είναι καθορισμένο από τις συνθήκες που το παράγουν. Σε αντίθεση με τον μεταφυσικό υλισμό - που αποδείχτηκε ανεπαρκής, αφού δεν μπορούσε να εξηγήσει την κοινωνική ζωή - ο Μάρξ αναγνώρισε τον νομοτελειακό χαρακτήρα της κοινωνικής ζωής, αλλά αναγνώριζε ταυτόχρονα και την πολυμορφία στη δραστηριότητα του ξεχωριστού ατόμου. Δεχόταν (όπως κατά κάποιο τρόπο και ο Σπινόζα) την "ενεργητική πλευρά" του ανθρώπου, που σημαίνει ότι αναγνώριζε τις διάφορες δυνατότητες, η πραγματοποίηση των οποίων εξαρτιέται από τη συνειδητή δραστηριότητα του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμιά εκ των προτέρων καθορισμένη πορεία που θα είχε μοιρολατρικό χαρακτήρα¹⁷.

10. Κατακλείδα

Ο σημερινός αναγνώστης του Σπινόζα ίσως θα ξαφνιαστεί από την έμφαση του Ολλανδού σοφού να εκφράζεται κατά τρόπο Θεολογικό. Αλλά αυτό ήταν το αίτημα της εποχής του και μέσα από αυτό ο Σπινόζα μελετούσε τους

καθολικούς νόμους και τις πρώτες αρχές της φύσης. Ιδιαίτερα επέμενε να δώσει αυστηρή φιλοσοφικο-λογική δικαίωση των σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και τους καθολικούς νόμους της φύσης και ν' αποδείξει προπαντός τη βαθειά του πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι μέρος αυτής της φύσης, και ότι οι νόμοι της επιδρούν κατά τον ίδιο τρόπο και στον άνθρωπο. Η ύπατη προσπάθεια του Σπινόζα ήταν να διαφυλάξει την έννοια της ελευθερίας και να βρει έναν ορθολογικό τρόπο που θα επέτρεπε στον άνθρωπο να περιορώσει την ελευθερία του, έστω και μέσα στα πλαίσια της αναγκαιότητας. Αυτή ήταν μια σπουδή που ξεκινούσε από τους προηγούμενους σοφούς, σαν τον F. Bacon και τον Descartes, και απέβλεπε στο να καταστήσει τον άνθρωπο ικανό να κυριαρχεί στη φύση και να τελειοποιείται διαρκώς.

Είναι έντονη η επίδραση της καρτεσιανής σκέψης σε όλο το έργο του Σπινόζα, όπου ο ορθολογισμός εδώ κατέχει κυρίαρχη θέση στο ζήτημα της γνώσης. Βασικός στόχος του είναι η *de intellectus emendatione*, ήτοι η διόρθωση του νου, μέσα από την ορθολογική γνώση. Αυτό σημαίνει ότι η λογική είναι η πρώτη δύναμη της γνώσης, ενώ οι δοσμένες αισθήσεις δεν είναι ούτε αληθείς, ούτε ψευδείς. Η σκέψη του Σπινόζα έχει κυριολεκτικά υφή και διάταξη γεωμετρική και προϋποθέτει τη συμφωνία της λογικής μας με τον φυσικό κόσμο.

Συχνά τέθηκε η ερώτηση αν ο μονισμός αυτός¹⁸ του Σπινόζα, έχει αναλογία με τον μονισμό των νεο-πλατωνικών. Προφανώς, όχι. Για τους νεο-πλατωνικούς ο Θεός είναι μια άφατη ενότητα, ανώτερη από το λογικό, από την οποία εκπορεύεται μια μυστηριακή ροή που χαρακτηρίζεται ως ανεξήγητη. Αντίθετα ο Θεός του Σπινόζα είναι απόλυτα ορθολογικός οιονεί ταυτισμένος με τη φύση¹⁹. Χωρίς αμφιβολία πολλές από τις προτάσεις του Σπινόζα έχουν ξεπεραστεί και δεν έχουν στον καιρό μας παρά κάποια ιστορική, σημασία δοκουμένου που δείχνει συχνά την τραγική τύχη του ανθρώπινου πνεύματος στην ανοδική του πορεία για ανάταση. Εντούτοις ο Σπινόζα παραμένει και στις μέρες μας ο Απλόστολος του ουμανισμού και της ελευθερίας. Θέλησε στον καιρό του να πραγματοποιήσει μια αληθινή κοινωνία πολιτών του ανθρωπισμού και της δικαιοσύνης. Η σύντομη ζωή του δείχνει ακριβώς ότι την προσπάθειά του αυτή την πλήρωσε πολύ ακριβά. Πίστευε και παραδεχόταν ως πρώτο κινούν την έννοια του Θεού, όπου στον καιρό του ήταν αίτημα αξεπέραστο. Ταυτόχρονα όμως εναπόθεσε τη σωτηρία του ανθρώπου στη δύναμη του μυαλού του. Η οδύνη στις μέρες του - όπως και στον καιρό μας - περίσπεσε και η ιδεολογία του κακού, του ανεξήγητου και του θανάτου, τείνει, όπως και τότε, να γίνει στις μέρες μας η δεσπόζουσα φιλοσοφία του κόσμου που ταυτίζεται με τον αμοραλισμό. Αλλά ο αγωνιζόμενος σύγχρονος άνθρωπος, έχει πολλά να οφληθεί από την βαθύτερη έννοια του σπινόζικου ανθρωπισμού που τόσο εξετίμησε και υιοθέτησε ο Μάρξ: "Ο ελεύθερος άνθρωπος - γράφει ο Σπινόζα (Eth. IV, 67) - σκέφτεται πολύ περισσότερο οτιδήποτε εκτός από το Θάνατο· η σοφία του είναι όχι μελέτη Θανάτου, παρά μελέτη ζωής".

Σημειώσεις

1. Λένε πως ένας θαυμαστής και μαθητής του Γαλλαίου, επετίμησε το δάσκαλο για την αποκήρυξη των ιδεών του. Και ο γέρο-σοφός του απάντησε πικραμένος: “αλίμονο στον τόπο, που για να υπερασπιστείς την αλήθεια πρέπει να το πληρώσεις με τη ζωή σου”.
2. Spinoza, *Ethique, première partie, De Dieu, Définitions III*, GF-Flammarion, 1965
3. *Traité politique*, κεφ. II, παραγρ. 14. (άπαντα, Gallimard, 1954)
4. *Eth. IV*, πρόταση XXV. (Gallimard)
5. *Traité Théologico-Politique*, Κεφ. V (Gallimard)
6. *Eth. II*, 49 σχόλιο
7. *Traité de la Reforme de l' Entendement*, παράγρ. 30 και επ.
8. *Traité de la Réforme de l' Entendement*, παρ.13
9. β. K. Marx, F. Engels, *La Sainte Famille*, Paris, 1972, σελ. 156
10. Γράφει ο Σπινόζα στο φίλο του Albert Burgh, το 1676 (επιστολή LXVI) “Για το ότι οι τρεις γωνίες ενός τριγώνου ισούνται με δύο ορθές, κανείς δε μπορεί να πει ότι η βεβαιότητα αυτή δεν είναι αρκετή, έστω κι αν η διανοητικότητά μας είναι λίγη, διότι “*verum index sui et falsi*” (Gallimard)
11. H. Henkel, *Teorie der complexen Zahlensysteme*. Αναφέρεται από τον P. Freguglia, *Per la storia della logica matematica: la formalizzazione*. Περιλαμβάνεται στο βιβλίο διαφόρων συγγραφέων, *Introduzione alla Logica*. editori Riuniti, 1976, σελ. 113.
12. Descartes, *Règles pour la Direction de l' Esprit*, V
13. Π. Πωλ, Γκρασέ, *Εσύ ο μικρούλης Θεός*, εκδ. Ράππα, 1971, σελ. 23
14. A. Martinet, συζήτηση ση Σορβώνη 22 Φεβρ. 1968. Επίσης στο βιβλίο *Structuralisme et marxisme*, εκδ. 10X18, 1970, σελ. 130
15. Σύμφωνα με ένα γενικώς παραδεκτό προσδιορισμό, ο ντετερμινισμός είναι η φιλοσοφική εκείνη αντίληψη, χαρακτηρισμένη ως εμφατικώς μηχανιστική, σύμφωνα με την οποία κάθε φαινόμενο του παρόντος, είναι αναγκαστικά ορισμένο από ένα άλλο φαινόμενο που έλαβε χώρα στο παρελθόν. Μια τέτοια αντίληψη στην ανθρώπινη κλίμακα καταλήγει στον παραλογισμό γιατί αρνιέται απόλυτα κάθε ελευθερία ανθρώπινης δράσης.
16. Benedicti de Spinoza, *Opera quae supersunt omnis*, Vol. I, Lipsiae, 1843, σελ. 110 (Αναφέρεται από τη Nelli Motrochilova, περιοδικό *Sciences Sociales*. Académie des Sciences de l' U.R.S.S. τεύχος 4, 1983 σελ. 192.
17. Στη σύγχρονη εποχή μας - στην περίοδο του θετικισμού και νεοθετικισμού - το ζήτημα του ντετερμινισμού εξακολουθεί να προβληματίζει την επιστήμη. Ο Λαπλάς, στο 19ο αιώνα, θεωρούσε τη νομοτέλεια των φυσικών φαινομένων αναπότρεπτη, κατά ένα σχέδιο εντελώς προκαθορισμένο, όπου “τίποτε δεν θάταν αβέβαιο, το μέλλον, όπως το παρελθόν, θα ήταν παρόντα στα μάτια μας” (A. Laplace, *Théorie analytique des probabilités*, Paris, 1820, πρόλογος). Στη νομοτελειακή αυτή πορεία του σύμπαντος, ο άνθρωπος είναι αμέτοχος θεατής μόνος στον κόσμο, απλό πιόνι στη σκακιέρα της προκαθορισμένης δομής της παγκοσμιοτήτας. Η “Σχολή της Κοπεγχάγης”, με την “αρχή της απροσδιοριστίας” εξακοντίστηκε ως τα άκρα, προτείνοντας ολοκληρωτικά την κατάργηση της “αρχής της αιτιότητας”. Σήμερα η συζήτηση εξακολουθεί (βλέπε το βιβλίο του F. Selleri, *Η Διαμάχη για την Κβαντική θεωρία*, Gutenberg, 1986), όπου η συζήτηση για τις παλαιότερες ιδέες του Einstein και του de Broglie για την πραγματική ύπαρξη των “κυμάτων πιθανότητας”, “οδήγησε σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διερεύνηση, εν εξελίξει σήμερα.”
18. Μονισμός = η φιλοσοφική αντίληψη που θεωρεί την πραγματικότητα ως αποκλειστικά μοναδική, βασισμένη σε μια μοναδική αρχή (σε αντίθεση με τη δυαρχία). Ο όρος παρουσιάζει πολλές ιδιοτυπίες και οι κριτικοί δεν είναι σύμφωνοι για την έννοιά του. Ο Θεοδωρίδης (Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, σελ. 433) γράφει: “μιλούνε για μονισμό οντολογικό, γνωσιοθεωρητικό, βιολογικό, κοινωνικό, ιστορικό, ηθικό”.
19. Βλ. L. Geymonat, *Storia del pensiero, filosofico*, τόμος II, Garzanti, 1956, σελ. 133.